

Dariusz Rozmus

Ty istniejesz, ponieważ Maat istnieje; Maat istnieje, ponieważ Ty istniejesz

---

Roczniki Administracji i Prawa 18/1, 151-169

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Oryginalny artykuł naukowy
Original article

Data wpływu/Received: **21.01.2018**

Data recenzji/ Accepted: **23.04.2018**

Data publikacji/Published: **30.06.2018**

Źródła finansowania publikacji: **Wyższa Szkoła Humanitas**

DOI: 10.5604/01.3001.0012.5992

Authors' Contribution:

(A) Study Design (projekt badania)

(B) Data Collection (zbieranie danych)

(C) Statistical Analysis (analiza statystyczna)

(D) Data Interpretation (interpretacja danych)

(E) Manuscript Preparation (redagowanie opracowania)

(F) **Literature Search (badania literaturowe)**

Dariusz Rozmus*

**TY ISTNIEJESZ, PONIEWAŻ MAAT ISTNIEJE;
MAAT ISTNIEJE, PONIEWAŻ TY ISTNIEJESZ**

ISTOTA maat/MAAT

Wywodzące się ze staroegipskiej tradycji pojęcie Maat to niezwykle złożone zagadnienie filozoficzno-prawne¹. Trudne rozważania nad istotą maat/Maat, boginią Maat czy też raczej metapojęciem maat wciąż się toczą². Trudno w tych docieka-

---

* dr hab.; Wydział Administracji i Zarządzania Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu.

¹ Lapidarnie ujmują to popularne leksykony. „Maat to sprawiedliwość i prawda, lecz także uniwersalny wszechogarniający ład, zasada, poprzez którą świat trwał w harmonii; moc, poprzez którą dzieło stworzenia dokonane przez Re nie popadło w pierwotny chaos – por. G. Ratchet, *Słownik cywilizacji egipskiej*, Wydawnictwo „Książnica” 1994, s. 192

² A. Mancini, *Maat revealed: Philosophy of justice in ancient Egypt*. [America]: Buenos Books 2004 (nie udało się autorowi tego artykułu dotrzeć do tej publikacji, jest ona przytoczona, aby zobrazować istnienie zainteresowania tym zagadnieniem).

niach oddzielić sferę sacrum od sfery profanum. Można też przypuszczać, że nie jest to w ogóle możliwe.

Niezwykle wysoką rangę, jaką to złożone pojęcie uzyskało w starożytnym Egipcie, można m.in. tłumaczyć jego wielofunkcyjną przydatnością jako (ubóstwionej) zasady regulacji stosunków społecznych. Klasyczne gramatyki i podręczniki do nauki języka egipskiego tłumaczą maat trojako: jako Prawdę, Prawo, Sprawiedliwość³. Ten swoisty trójpodział funkcyjny jest wyraźnie zaznaczany w wielu opracowaniach odnoszących się do tego zagadnienia.

Ponieważ jest to bóstwo/pojęcie, którego prerogatywy odnoszą się do dziedziny szeroko rozumianego prawa, pojawia się pytanie, czy omawiana zasada nie jest nieco zbliżona, wedle naszych współczesnych kryteriów, do reguły trójpodziału władzy⁴. Można się nad tym zastanowić, tym bardziej że koncepcja funkcyjnego trójpodziału odpowiadającego takim funkcjom organicznym jak kierowanie, przekazywanie i wykonywanie czynności, utrzymujących całość rzeczywistości w trwaniu i działaniu, istniała zapewne w praktyce społecznej starożytnego Egiptu⁵.

Oczywiście rozróżnienie w stosunku do założeń i pojęć podstawowych (kardynalnych) to nie to samo co istniejące przy trójpodziale władzy rozróżnienie instytucjonalne, ale trudno wyobrazić sobie powstanie i istnienie instytucji nieopartych na założeniach odwołujących się do jakichkolwiek wartości fundamentalnych.

Personifikowanym ubóstwieniem zasady ogólnej maat stała się bogini Maat, bogini strażniczka Porządku, Prawdy i Sprawiedliwości (znowu ten trójpodział). Sama w sobie Sprawiedliwość jest niezależna od człowieka. Musimy jej podlegać, bo „nigdy nie spełniają się zamiary ludzkie, lecz za to spełniają się zamiary boskie”⁶. Stwierdzenie to

³ Por. m.in. A. Gardiner, *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the study of Hieroglyphs*, “Oxford at the Clarendon Press” 1927, s. 542.

⁴ Już w myśli Arystotelesa pojawiała się opisowa idea trójpodziału instytucji państwa (generalnie w sposobie zarządzania miastami – państwami, polis). Były to trzy czynniki podstawowe: 1. Obradujący; 2. Rządzący; 3. Sądzący. Por. A. Sylwestrzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 2013, s. 56. We współczesnym świecie trójpodział władzy to funkcjonujący w idei i w praktyce model organizacji państwa, w którym funkcje prawodawcze, wykonawcze i sądownicze są od siebie z założenia oddzielone i powierzone niezależnym od siebie ciałom. Został on opisany w epoce Oświecenia przez Johna Locke’a i najbardziej znanego rzecznika tego systemu Monteskiusza. Idea trójpodziału władzy stała się inspiracją dla konstytucji wielu krajów, w tym dla konstytucji Stanów Zjednoczonych z 1787 roku. Trójpodział przeciwstawiany jest modelowi jednolitości władzy państwowej. Jak zwykle przy tego typu definicjach tzw. „diabeł tkwi w szczegółach”. Żaden system tak naprawdę w praktyce nie jest jednolity, a trójpodział nigdy nie był w praktyce całkowicie klarowny.

⁵ „We wszystkich omówionych dziedzinach bytu i życia (uniwersum, jednostka ludzka, społeczeństwo), zetknęliśmy się z tym samym modelem trójdzielonego bytu, w którym podziały odpowiadają trzem zasadniczym funkcjom organicznym: kierowaniu, przekazywaniu i wykonywaniu czynności, utrzymujących całość w stanie trwania i działania. We wszystkich wypadkach zetknęliśmy się też z dwoma przemożnymi czynnikami, które regulowały owe funkcje: statycznym Ładem Świata (Maat), który utrzymywał byt w równowadze, i dynamiczną Moc Nadprzyrodzoną (Hheka), która wprowadziła do rzeczywistości elementy działania i zmienności”. Cyt. za: W. Bator, *Myśl starożytnego Egiptu*, Kraków 1993, s. 157.

⁶ Por. m.in. S. Jedynak, *Z nauk społecznych starożytnego Egiptu*, „Etyka” 1971, nr 8, s. 24. Pojęcie sprawiedliwości odzwierciedliło się w wielu antycznych tradycjach bliskowschodnich – w bardzo starej semickiej tradycji akadyjskiej oraz młodszej hebrajskiej. Egipt nie pozostawał poza tym kręgiem rozważań. “The justice in question is expressed by pairs of terms in Akkadian (kittum / mišarum) and

pochodzi z maksym mądrościowych wezyna Ptahhotepa (Ptah – Hotepa). Cytowano je już za czasów XII dynastii czyli w okresie średniego państwa (pierwsza połowa II tysiąclecia p.n.e.). W definicji maat pojęcia Porządku, Prawdy, Sprawiedliwości przeplatają się z ujęciami Prawa i Porządku (w tym porządku prawnego). Jak widać, już starożytni (daleko starsi niżli greccy mędracy) rozumieli, że nie może być Sprawiedliwości bez Prawdy.

Faraon, król Egiptu, był ściśle związany z Maat nie tylko boginią, ale przede wszystkim z maat, czyli egipską koncepcją prawa, porządku i sprawiedliwości⁷. Odzwierciedla się to m.in. w tytulaturze faraonów, np. Ramzes I to „Ten, który utwierdza Maat w Obu Krajach (czyli w Dolnym i Górnym Egipcie)”⁸. Następca faraona Ramzesa XI (ok. 1103–1070 p.n.e.), faraon Smendes (ok. 1077/1076–1052 p.n.e.), to „Byk potężny, ukochany przez Re, którego ramię umocnił Amon, aby uczynić Maat”⁹. Król przez swój związek ze świętym porządkiem wszechrzeczy zapewniał swoim poddanym pomyślność¹⁰. Faraonowie (np. Amenemhat – panował przypuszczalnie ok. 1976–1956 p.n.e. w okresie Średniego Państwa, Ramzes III – panował 1183–1152 p.n.e. lub 1187/1186–1156/1155 p.n.e. w okresie Nowego Państwa) zapewniali, że ich obowiązkiem jest opieka nad wdowami i sierotami oraz w ogóle biednymi¹¹. Ile w tym państwowej propagandy, a ile rzeczywistego poczucia obowiązku ze strony władcy to już temat na inne rozważania.

Władca był depozytariuszem uniwersalnej zasady kosmicznego ładu maat. Faraon był też (duchowym) synem boga Ra, który jest ojcem Maat. W takim sensie król i Maat są ze sobą duchowo spokrewnieni. Biorąc pod uwagę pozycję faraona w systemie władzy, jego związek z maat ma niezwykle istotne znaczenie¹².

---

in Hebrew (mišpat / šedaqah), the first member reflecting respectively its static aspect of upholding the existing legal order and the second its dynamic aspect of correcting abuses or imbalances that have invaded the system. In particular, the king was expected to protect the weaker members of society, such as the poor, the orphan and the widow, against the stronger. In Egyptian, the same motif is expressed through the wider concept of cosmic order (maat), of which justice was a part”. Cyt. za: *A History of Ancient Near Eastern Law*, edited by R. Westbrook editorial board: G. Beckman, R. Jasnow, B. Levine, M. Roth, vol. one BRILL LEIDEN, Boston 2003, s. 26.

⁷ “The pharaoh is closely associated with maat, the Egyptian concept of right order and justice, personified as a goddess”. Cyt. za: *A History of Ancient Near Eastern Law...*, s. 96.

⁸ N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2006, s. 254.

⁹ Ibidem, s. 321. Ramzes II to z kolei Król-Sokół, Byk Silny, Ukochany przez Prawdę, Należący do Dwóch Bogiń, obrońca Egiptu, Który Powściąga Moc Obcych Krajów, Złoty Horus, Bogaty w Lata, Wielki Zwycięstwami, Król Górnego i Dolnego Egiptu, User-maat-Re (Potężna jest sprawiedliwość Re), Re jest Silny w Prawdzie, Syn Re, Ramzes II, ukochany przez Amona. Por. P. Budzyński, *Hetycko-egipski traktat pokojowy – tło historyczne i analiza*, „Vade Nobiscum” 2015, vol. XV, s. 17, 13-21.

¹⁰ A. Nawiński, *Bóstwa, kultury i rytuały starożytnego Egiptu...*, s. 86.

¹¹ R.D. Patterson *The Widow, Orphan, and the Poor in the Old Testament and Extra – Biblical Literature*, Bibliotheca Sacra (July 1973), p. 226-227.

¹² “In theory the king was the owner of all of the state’s resources and had an absolute authority within the state’s territory; therefore, the king had a potentially immense undertaking in running and co-ordinating various functions of the state” – cyt. za: C.R. Hamilton, *Aspects of the Judiciary in the Egyptian Old Kingdom*, [in:] *Ancient Cultures at Monash University. Proceedings of a Conference held between 18–20 October 2013 on Approaches to Studying the Ancient Past*, ed. J. Cox, C.R. Hamilton, K.R.L. McLardy, A. J. Pettman, D. Stewart, BAR International Series 2764, 2015, s. 29.

Bezpośrednio pod faraonem stał w hierarchii władzy wezyr, który działał jako jego prawa ręka i przedstawiany był jako „Prorok Maat (Ma’at)”¹³. System administracyjny formował się w trakcie krzepnięcia egipskiej państwowości. Istotna zmiana w centralizacji administracji nastąpiła pod koniec IV dynastii. Odgrywający w niej najważniejszą rolę członkowie rodziny faraona zostali zastąpieni urzędnikami. Oczywiście mogli wśród tych ludzi być krewni faraona, ale pokrewieństwo przestało być jedyną podstawą awansu. Najważniejszym z tych urzędników był wspomniany powyżej wezyr – Najwyższy Sędzia, ostateczny arbiter sporów. Bezpośrednie apelacje do króla odbywały się za jego pośrednictwem. Dawało to temu człowiekowi ogromną władzę. Dyskutuje się, czy jakkolwiek inny rodzaj apelacji z pominięciem urzędu wezyra w ogóle był możliwy¹⁴.

Faraonowie byli odpowiedzialni za wszystkie sprawy prawne w Egipcie i to oni wydawali dekry, które miały charakter sądowy. Ciekawym przykładem królewskiego dekretu był edykt wydany przez faraona Horemheba (ok. 1306–1292 p.n.e.), następcę faraona „heretyka” Echnatona (rozbieżne daty panowania 1375–1358 p.n.e. lub 1379–1367–1350 p.n.e., oraz 1351–1334 p.n.e.), w którym m.in. reformuje on sąd, zwalniając sędziów trybunału z podatków. Argumentowano to bardzo ciekawie. Uważano, że wpadnięcie sędziów w finansowe tarapaty może prowadzić do patologii prawnych¹⁵. Widać w tym działanie typowo antykorupcyjne.

Faraon mógł osobiście dokonywać egzekucji jeńców. Ich ciała rozwożono później po świątyniach jako wota dla bogów za okazaną pomoc¹⁶. Praktykę tą uwieczniano w sztuce od początku istnienia Egiptu (ozdobiona reliefami kamienna paleta Narmera /Menas / Menes faraona, który panował pod koniec IV tysiąclecia p.n.e.), a potem przez wieki trwania Egiptu (np. reliefy na ścianach świątyni, np. Medinat Habu).

Pomyślny rozwój ekonomiczny kraju, a co za tym idzie – również dobrobyt świątyni, są gwarantem spokoju społecznego będącego równowagą pomiędzy ludźmi, wszechświatem i bogami. Ta równowaga to właśnie władztwo Maat. Maat jest bowiem pokarmem bogów zapewniającym im trwanie w harmonii¹⁷. Podkreśleniu tego stanu służy m.in. obiata rytualna, w tym przypadku symbolicznie wyrażona ofiarą ze statuetki Maat¹⁸. W ramach dygresji można zauważyć nawet uchwytny bezpośrednio wpływ tej egipskiej idei na początki myśli greckiej. W *Teogonii* Hezjoda (żył w IX albo VIII w. p.n.e.) pojawia się postać bogini Mêtis /mêtis (Rozsądek, Roztropność; starogrec-

¹³ A.J. van Loon, *Law and Order in Ancient Egypt. The Development of Criminal Justice from Pharaonic New Kingdom until Roman Dominate*, Leiden University 2014, s. 7.

¹⁴ Por. C.R. Hamilton, *Aspects of the Judiciary in the Egyptian Old Kingdom...*, s. 31.

¹⁵ N. Shupak, *A New Source for the Study of the Judiciary and Law of Ancient Egypt: "The Tale of the Eloquent Peasant"*, „Journal of Near Eastern Studies” 1992, Vol. 51, No. 1, s. 4 oraz https://pl.wikipedia.org/wiki/Edykt_Horemheba.

¹⁶ M. Butrymowicz, *Śmierć według prawa w starożytnym Egipcie i w prawie żydowskim*, https://www.academia.edu/22617100/%C5%9A%20mier%C4%87_wed%C5%82ug_prawa_staro%C5%BCytnych_Egipcie_I_w_prawie_%C5%BBydowskim_1. Autorka korzystała tutaj z pracy: K. Muhlestein, *Violence in the service of order: the religious framework for sanctioned killing in Ancient Egypt*, BAR International Series 2299/2011, do której autor tego tekstu nie miał dostępu.

¹⁷ N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu...*, s. 56.

¹⁸ C. Traunecker, *Bogowie Egiptu*, Warszawa 2007, s. 43.

ka Μῆτις *Metis*, łacińska *Metis* ‘Roztropność’, ‘Rozwaga’, ‘Rozum’, ‘Przebiegłość’¹⁹. Zeus, poślknąwszy *Mētis* (Metydę), swoją pierwszą żonę, uzyskuje rozeznanie moralne²⁰. Porównanie mitu greckiego i egipskiego (albo może tylko greckiej wersji egipskiego mitu) mogą iść jeszcze dalej. Zarówno Maat, jak i grecka Dike, córki najwyższego boga, to przecież nic innego niżli personifikacje Sprawiedliwości²¹.

Złożone dzieje teologicznych rozważań starożytnych Greków²² zrodziły jeszcze jedną boginię związaną ze sprawiedliwością i to ona stała się powszechnie znana. Była nią Themis, rzymska Temida. Córka Uranosa i Gai stała się boginią Prawa, doradczynią najwyższego boga Zeusa²³. Również dzięki Themis ludzie posiadają instynkt społeczny, który ich wyróżnia. Dzicy, olbrzymi, jednoocy Cyklopi są go pozbawieni²⁴. Zakładając niewątpliwe wzajemne kontakty helleńsko-egipskie, można przypuszczać, że złożone koncepcje egipskie przepływały z Afryki do europejskich zamorskich sąsiadów.

W momentach newralgicznych z punktu widzenia egipskiej polityki, takich jak zmiana władzy np. po śmierci faraona, odwołanie się do idei maat/Maat miało niezwykle istotne znaczenie. Jak zauważa egiptolog J. Śliwa aby zachować *maat / Maat*, w sensie ładu kosmicznego oraz właściwego i idealnego porządku w naturze i społeczeństwie, od nowego wstępującego na tron faraona oczekiwano powtórzenia dzieła boga-stwórcy. Egipt powinien powrócić do idealnego stanu początkowego. Każdemu władcy wstępującemu na tron towarzyszyła nadzieja, że całe zło (*isfet*, zapisywane też *izefet*) zostanie usunięte i odnowiony świat stanie się ponownie doskonały²⁵.

¹⁹ <https://pl.wikipedia.org/wiki/Metyda> [dostęp: 23.03.2017].

²⁰ Ch.A. Faraone, E. Teeter, *Egyptian Maat and Hesiodic Metis, Mnemosyne*, Fourth Series, Vol. 57, Fasc. 2 (2004) Brill NV Leiden, s. 177. Por. Też: W. Bator, *Mysł...*, s. 157-172. „Dzeus zaś, król bogów, za pierwszą małżonkę wziął Metis, co wiedziała najwięcej z bogów i ludzi śmiertelnych (...) . Lecz kiedy miała boginię o modrych oczach, Atenę, rodzić, wtedy podstępem Dzeus, oszukawszy jej serce pieszczotliwymi słowami, do swego brzucha ją wchłonął za mądrą radą Ziemi i gwieździstego Nieba. Tak mu radzili oboje, aby godności królewskiej nie osiągnął miast Dzeusa kto inny z bogów wieczystych, z niej to bowiem sądzono zrodzić się dzieciom przemyślnym, pierwszej zaś modrookiej pannie, Tritogenei, równej ojcu tak siłą, jak też i radą roztropną; ale gdy potem syna, władcę i bogów, i ludzi, miała Metis urodzić, syna o sercu zuchwałym, wtedy Dzeus ją najpierw wchłonął do swego brzucha, by mu bogini wieściła, co dobre, a co niedobre”. Cyt. za: Hezjod, edycja komputerowa : WWW. WWW.ZRODLA.HISTORYCZNE.PR.VL Rozeznanie dobra i złego, Roztropność może być też przekształcona w Przewrotność. P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław 1997, s. 234.

²¹ “A desire to unite conceptions of order, morality and power may lie behind the coincidence that the supreme gods in both the Egyptian and Greek worldviews bore a daughter, Maat and Dike, both of which are personified forms of justice, though the particular forms and interpretations of these concepts varied across the two cultures. Both concepts are part of a pre-scientific and pre-reductionist mode of thought in which Dike and Maat “constitute the all-inclusive calculus of the Universe (...)”. R. James Ferguson, *The Ancient Egyptian Concept of Maat: Reflections on Social Justice and Natural Order*, Research Paper No. 15. Faculty of Society and Design, Bond University, QLD, Australia, 4229, February 2016, s. 11.

²² Por. m.in. R. Graves, *Mity greckie*, Kraków 2009. Świat mitologii greckiej jest skomplikowany i stworzyły go różne ludy i kultury, z którymi zetknęli się starożytni przodkowie Greków.

²³ P. Grimal, *Słownik mitologii*, s. 341.

²⁴ M. Szyzkowska, *U źródeł współczesnej filozofii prawa i filozofii człowieka*, PAX 1972, s. 59.

²⁵ J. Śliwa, *Faraon tryumfujący nad pokonanymi wrogami. Emblemata zwycięstwa nad siłami chaosu*, [w:] W. Kaczanowicz, A. Kluczek, N. Rogosz, A. Bartnik (red.), *W kręgu ikon władzy, ludzi oraz idei świata starożytnego*, Katowice 2014, s. 25.

Bogini Maat jako personifikacja Sprawiedliwości (i innych wymienionych w tym tekście pojęć kardynalnych) przedstawiana była w ikonografii jako kobieta z długim piórem²⁶ umieszczonym na głowie. Jeśli oglądamy wyraźne reliefy na ścianach grobowców czy świątyń, można poszukiwać tego wyobrażenia. W tekstach to już nie jest takie proste. W przypadku pisma staroegipskiego odzwierciedlony na przestrzeni wieków podział zapisu egipskiego na pismo hieroglificzne, hieratyczne i demotyczne powoduje, że nie w każdym przypadku to przedstawienie jest rozróżnialne dla grona ludzi, którzy nie są w tej dziedzinie specjalistami (co z żalem stwierdza piszący te słowa)²⁷.

Rysunek 1. Bogini Maat

Źródło: przedstawienie za: <http://www.gettyimages.com/detail/news-photo/papyrus-image-of-the-egyptian-goddess-maat-wearing-the-news-photo/501582349#papyrus-image-of-the-egyptian-goddess-maat-wearing-the-feather-of-picture-id501582349> Przedstawienie z grobowca faraona Setiego I (ok. 1300 p.n.e.). Znajduje się w Muzeum we Florencji.

²⁶ Pióro jest ideogramem dla wyrazu św. W piśmie hieroglificznym oznacza też boginię Maat i jest ideogramem pojęcia Prawdy – m3't (i innych powiązanych z tym pojęciem wartości). M.C. Betru, *Heilige Zeichen*. 580 Ägyptische Hieroglyphen. Das Land der Pharaonen im Spiegel seiner Schrift, Bergisch Gladbach 1996, s. 124. Należy pamiętać, że jest wiele sposobów transkrypcji zapisu hieroglificznego na znaki (litery) wywodzące się z alfabetu łacińskiego i greckiego. Podręczny słownik egipsko-niemiecki podaje wiele sposobów zapisu hieroglifów (Champollion 1822, 1836, Hincks 1848, Brugsch 1864, 1867, Budge 1920, Erman and Brugsch 1889, Erman 1896, Gardiner 1957, 1927, Edel 1955/1964, Schenkel 1991 i jak by było mało, autor podaje jeszcze swój własny system używany w vorligendes Handwörterbuch, czyli R. Hannig 1995) Por. R. Hannig, *Die Sprache der Pharaonen*. Großes Handwörterbuch Ägyptisch – Deutsch (2800 – 950 v. Chr.), Philipp von Zabern. Mainz, von Zabern 1995. s. XXXVI – XXXVII.

²⁷ M.C. Betru, *Heilige Zeichen*..., s. 124.

W systemie wierzeń staroegipskich bogini Maat jest córką boga słońca Ra²⁸. Boga, którego uwadze nic nie może umknąć „(...) Ty jesteś jedyny, jesteś niebem na wysokości, o Amonie – Re. Maat łączy się z twoim dyskiem słonecznym. Maat jest wśród bogów Dziewiątki. Maat przybywa do ciebie, by walczyć z twymi wrogami, wkłada na twą głowę wielką koronę (...). Ty istniejesz, ponieważ Maat istnieje; Maat istnieje ponieważ ty istniejesz (...)”²⁹. Maat zajmuje jednak w panteonie miejsce szczególne, nie jest boginią w sensie naszego pojmowania tego rodzaju bytów. Jest bytem abstrakcyjnym³⁰. Jest też ładem świata. Stworzona na początku przez Ra wyznaczyła granice świata i jego cel. Zapewniła uporządkowanie stworzonego świata³¹.

Wedle nieco innych koncepcji kosmologicznych, którą znamy z Tekstów Sarkofagów, Maat wraz z Życiem preegzystowała w praoceanie wraz z stwórcą bogiem Atumem (prawdopodobnie najstarszym ze znanych egipskich bogów) jeszcze przed stworzeniem świata. Stanowiła wieczną siłę podtrzymującą stworzenie, gwarantując istnienie stwarzanego każdego ranka świata³². Możemy ją zatem rozumieć we współczesnym pojmowaniu jako prawa natury. W konsekwencji, ponieważ uporządkowany świat istnieje, a nie jest Chaosem, możemy te naturalne prawa uznać (oczywiście z naszego ludzkiego punktu widzenia) za dobre, sprawiedliwe i odzwierciedlające obiektywną prawdę. Te wszystkie wartości określają bowiem istotę ładu świata Maat³³.

Bogini Maat odgrywa kluczową rolę w koncepcjach sądu pośmiertnego, a co za tym idzie – ostatecznego losu człowieka. Sąd pośmiertny odbywał się w Wielkiej Sali Obu Prawd (Podwójnej Maat – uwaga! nie ma w tym określeniu żadnych odniesień relatywizujących) przed trybunałem złożonym z 42 bogów wyrokującym pod przewodnictwem Ozyrysa. Wagę obsługiwał szakologłowy Anubis, a bóg Tot (Thot, Thoth) zapisywał wyrok.

Za najważniejszą część ciała człowieka uważano serce. Po śmierci pozostawiono je w ciele chronione specjalnym amuletem – skarabeuszem sercowym. Podczas pośmiertnego sądu serce jako organ identyfikowany z istotą człowieczeństwa jest ważone na wadze właśnie z piórem maat. Pióro bogini Maat położone jest na „szali na której waży się prawdę – imię twoje”³⁴. Jak obrazowo opisał to N. Grimal, pióro Maat, jest odważnikiem na

²⁸ Jest to kwestia dość skomplikowana i niejednoznacznie tłumaczona. Maat mogła być jako byt spersonifikowany uważana za córkę odwiecznego Atuma, ale od czasów XVIII dynastii uważna była już za córkę boga Ra (Re). R. James Ferguson, *The Ancient Egyptian Concept of Maat...*, s. 4.

²⁹ A. Niwiński, *Bóstwa, kultury i rytuały starożytnego Egiptu...*, s. 105.

³⁰ N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu...*, s. 56.

³¹ A. Ćwiek, *Religia Egiptu*, [w:] *Religie starożytnego Bliskiego Wschodu*, red. K. Pilarczyk, J. Drabina, Kraków 2008, s. 81.

³² A. Niwiński, *Bóstwa, kultury i rytuały starożytnego Egiptu...*, s. 105. Zwróćmy uwagę na to, że w chrześcijańskiej doktrynie o stworzeniu świata występuje zasada, że akt stworzenia trwa nieustannie (*creatio continua*) i polega na całkowitej zależności istnienia wszechświata od Stwórcy w każdej chwili, nie tylko na samym początku istnienia, który jako moment początku czasu wcale nie jest sam z siebie potrzebny. M. Heller, *Filozofia kosmologii*, Kraków 2016, s. 148 i in.

³³ A. Niwiński, *Mity i symbole starożytnego Egiptu*, Warszawa 2001, s. 56.

³⁴ M. Barwik, *Księga wychodzenia za dnia. Tajemnice egipskiej księgi zmarłych*, Warszawa 2009, s. 228.

wadze boga Tota skrzętnie zapisującego wyrok³⁵. Zrównoważenie na wadze pióra i serca świadczy tym, że człowiek wiódł dobre i sprawiedliwe życie. W innej sytuacji, gdy przeważało serce, potępiony nieszczęśnik porywany był przez pożeraczkę (demona Ammit)³⁶.

Oczywiście właściwym sędzią w pośmiertnym procesie był Ozyrys, który był „wielkim bogiem, panem niebios, sędzią i panem Maat³⁷. Pan Maat znaczy to samo co posiadający maat, czyli kierujący się maat. Jak zauważał już na początku XX wieku egiptolog E.A. Wallis Budge, podstawowe znaczenie maat zbliża się do pojęcia kanonu, zasady, prawa, które rządzi ludźmi i ich postępowaniem³⁸. Podobnie rozumienie tego pojęcia przedstawia egiptolog z pokolenia o wiek młodszego niż wspomniany powyżej Budge. Zdaniem A. Ćwieka termin „maat” wywodzi się od przymiotnika „wprost”, „dokładny”, „właściwy”, „prawdziwy”. Od tego pochodzi również czasownik „prowadzić”, „kierować”. A zatem maat oznacza „to jak rzeczy powinny wyglądać” czyli zasadniczo to „co jest właściwe”³⁹. Bardzo to zbliża się do ogólnego pojęcia Sprawiedliwości.

Co natomiast uważali starożytni Egipcjanie za niewłaściwe, wiemy z tak zwanych spowiedzi negatywnych, w których zmarły wypiera się wszystkich grzechów, jakie mógł w życiu popełnić. Spowiedź składała się z deklaracji brzmiących w podobnym stylu: „Nie czyniłem zła przeciwko ludziom, nie krzywdziłem bliźniego, nie grzeszyłem w Miejscu Prawdy (w tym wypadku jest to, jak zauważa M. Barwik, każde miejsce o świętym charakterze), nie poszukiwałem tego co niewłaściwe (dosł. tego co nie ma – uwaga M. Barwik), nie czyniłem niegodziwości, nie rozpoczynałem dnia od nakładania nadmiernych obowiązków na tych, którzy pracowali dla mnie, nie pozwoliłem, by imię moje dotarło do urzędu nadzorca niewolników, nie pozbawiłem biedaka jego rzeczy, nie czyniłem tego, co jest obrzydliwością bogów, nie oczerniałem sługi przed zwierchnikiem jego, nie byłem sprawcą cierpienia ani głodu, nie byłem sprawcą płaczu, nie zabijałem i nie kazałem zabijać, nikomu nie zadawałem bólu, nie pomniejszałem ofiar w świątyniach, nie marnotrawiłem ciast ofiarnych (przeznaczonych bogom), nie zabierałem ofiar (składanych) duchom zmarłych (ach), nie odbywałem stosunków homoseksualnych, nie uprawiałem nierządu (w czystym miejscu należącym do boga mojego miasta), nie pomniejszałem miary pożywienia ofiarnego, nie pomniejszałem miary (powierzchni) pola, nie naruszałem granic pola, nie fałszowałem odważników wagi ani też nie manipulowałem jęczyzkiem u wagi (ciężarkiem pionu – M. Barwik), nie odejmowałem mleka od ust dziecka, nie przepędzałem trzód od ich paszy, nie łapałem ptactwa przeznaczonego pod harpuny bogów, nie łowiłem ryb (na przynętę, inne tłumaczenie nie łowiłem ryb z ich stawów – M. Barwik) z ich

³⁵ N. Grimal, *Dzieje Starożytnego Egiptu...*, s. 56.

³⁶ S. Ikram, *Śmierć i pogrzeb w starożytnym Egipcie*, Warszawa 2004. s. 24. W Tekstach Sarkofagów zapisano: „Stworzyłem każdego jako podobnego drugiemu. Nie nakazałem im czynić zła (izefet), To ich serca zniszczyły to, co ustanowiłem”. Andrzej Ćwiek interpretuje ten fragment jako stwierdzenie, że zakłócenie harmonii, naruszenie porządku (kosmicznego i moralnego) nie jest spowodowane jakimś abstrakcyjnym złem, ale złymi czynami obdarzonego wolną wolą człowieka. Por. A. Ćwiek, *Religia Egiptu...*, s. 83.

³⁷ E.A. Wallis Budge, *Ozyrys, symbolika przejścia na druga stronę*, Poznań 1994, s. 183.

³⁸ Ibidem, s. 183.

³⁹ A. Ćwiek, *Religia Egiptu...*, s. 80.

ciał, nie zatrzymywałem wody w porze jej (wylewu), nie tamowałem wody, która miała płynąć, nie gasiłem ognia, gdy miał płonąć, nie zaniedbywałem składania ofiar z mięsa w wyznaczonych dniach, nie odpędzałem bydła (od) ofiar boskich, nie zatrzymywałem boga, gdy wychodził w procesji. Jestem, czysty, jestem czysty...”⁴⁰.

Spoglądając na opis sądu zmarłych, nie możemy uniknąć w tym momencie oczywistego skojarzenia, jakim jest asocjacja pomiędzy ważeniem (czyli odmianą odmierzania) a sądem, odzwierciedlająca się użyciem takiego przyrządu, jakim jest waga. Kojarzona z atrybutem rzymskiej Temidy ma jak widać o parę tysiącleci starszą metrykę⁴¹.

Jak wyglądały zaświaty i jaką w nich rolę odgrywała bogini Maat, wiemy dzięki egipskim księgom zmarłych, które dają zmarłemu wiedzę o tych krainach i ich boskich, a także demonicznych mieszkańcach⁴². Złożone i wciąż dyskutowane pojęcia ciała i duszy były przedmiotem dyskusji starożytnych teologów, a dzisiaj są przedmiotem dyskusji egiptologów⁴³.

Boska rola Maat odzwierciedlona poprzez jej udział w sądzie zmarłych i w ogóle w zaświatach to zagadnienie przeogromne. W jednym z hymnów odnoszących się do drogi pośmiertnej czytamy: „Bądź pozdrowiony, o Re, gdy wschodzisz, Atumie,

⁴⁰ M. Barwik, *Księga wychodzenia za dnia...*, s. 126-127. Por. też: J. Lipińska, M. Marciniak, *Mitologia starożytnego Egiptu*, Warszawa 1986, s. 96. Por. też: A. Niwiński, *Mity i symbole starożytnego Egiptu...*, s. 277- 284.

⁴¹ Przynajmniej w jednym przypadku zauważyłem w literaturze przedmiotu określenie Maat jako afrykańskiej Temidy. Por. A. Ławniczak, *Geneza konstytucji*, Wrocław 2015, s. 64.

⁴² Jak zauważa M. Barwik, w swojej wędrówce przez zaświaty dusza zmarłego musi podążać właściwą ścieżką i uniknąć niebezpieczeństw i zbroczeni na manowce, aby dotrzeć do bram wschodniego horyzontu w świecie boga Re. „Drzenie ogarnęło wschodni horyzont nieba, gdy zabrzmiał głos bogini Nut, sposobiącej drogi dla Re, przed Wielkim, by mógł on zamknąć krąg swojej podróży. Powstań o Re! Powstań, ty, któryś jest w swojej kaplicy, byś mógł upajać się wichrem, wdychać tchnienie północnego wiatru, połknąć kręgosłup (swego wroga Apopisa), wypłuć nowy dzień i ucałować Maat...” – cyt za: M. Barwik, *Księga wychodzenia za dnia...*, s. 23.

⁴³ Znaczenie może mieć nawet cień. Cień człowieka znany z tekstów grobowych przedstawiany jest jako potężny, szybki i ezoteryczny byt. Cień podobnie jak i kolejny byt uosabiany przez Imię (Ren) wymagał ochrony. Słowo oznaczające cień wiąże się semantycznie ze słowami określającymi palmowe lub wykonane z piór wachlarze. Pióro (pierzasty palmowy liść) symbolizuje właśnie maat. Na kogo pada ochronny cień, jest pod kontrolą maat i będzie prowadził godne życie na ziemi i w zaświatach – por. S. Ikram, *Śmierć i pogrzeb...*, s. 26. Ciało żywego człowieka, zwłoki oraz mumie wyraźnie rozróżniano. Ciało określano słowem chet, zwłoki słowem chat, mumie słowem sah. Por. Ikram, *Śmierć i pogrzeb...*, s. 24. Rozróżnienie to ma nie tylko zwykłe znaczenie semantyczne. Człowiek (w sensie bytu) w pojęciu Egipcjan składał się niejako z trzech warstw. Były to wielorakie elementy koncepcyjne, takie jak: dusze (Ka, Ba, Ach), pośredniczące energie i elementy wykonawcze takie jak ciało. Por. I. Ziemiński, *Problem śmierci i nieśmiertelności...*, s. 157. Rozpatrując elementy duchowe z punktu eschatologicznego, najbardziej intelektualna i uduchowiona jest dusza ach. Kolejna to osobista i uczuciowa dusza ba. Kolejny element to mechaniczna, związana z nadzorowaniem funkcji fizjologicznych, dusza ka. Ach – najbardziej skomplikowana i ezoteryczna część koncepcyjna – powracała po śmierci do świata boskiego i tam pozostawała. Ka, które także nie umierało wraz z ciałem, należało do tego świata, potrzebowało pożywienia, a grób był dla tego elementu koncepcyjnego domem. Najbliższe naszemu rozumieniu duszy jest ba. Przedstawiano ba w formie ptaka z ludzką głową, czasem z ludzkimi rękami. Ale nawet w tym przypadku mamy wątpliwości. Jak zauważa M. Barwik, ba stanowiło byt odrębny i w pełni samodzielny wobec innych złożonych postaci bytu istot ludzkich (w sensie ciała i elementów nadprzyrodzonych) i boskich. Por. M. Barwik, *Księga wychodzenia za dnia...*, s. 15.

gdy pięknie zachodzisz. Gdy wschodzisz, oświetlasz plecy swojej matki, objawiając się jako król bogów. Dolne niebo składa hołd przed twoim obliczem. Maat zaś obejmuje cię dniem i nocą Twoje serce jest zadowolone, gdy przemierzasz niebo a jezioro Dwóch Noży cichnie⁴⁴.

W okresie Starego Państwa (III tysiąclecie p.n.e.)⁴⁵ zarówno wezyr jak i sędziowie byli jednocześnie kapłanami Maat. W sensie ładu moralnego odzwierciedlonego w egipskich naukach mądrościowych (sebajt) postępowanie zgodne z maat oznacza, tak jak już zaznaczono, „prawdę”, „sprawiedliwość”, „porządność”, „właściwe postępowanie” w przeciwieństwie do izefet („zło”, „niesprawiedliwość”, „nieład”, „niewłaściwe postępowanie”, „kłamstwo” itp.)⁴⁶.

Wedle nauk Ptahhotepa 88–98 (I2) „Maat jest skuteczna, trwała, działająca, nie została naruszona (nie zmieniła się) od czasu tego, który ją ustanowił. Ten, to przekracza jej prawa, jest karany: to droga nawet dla ignoranta... Ostatecznie maat trwa – to coś, o czym się mówi, to dziedzictwo mojego ojca (mam to po ojcu)”⁴⁷. Jest zatem maat istotą porządku zarówno kosmicznego, jak i moralnego⁴⁸. Jest prawem naturalnym odziedziczonym po przodkach, przestrzegającym z dawien dawna⁴⁹. W naszym współczesnym rozumieniu „prawa natury” (naturalne) to nie są prawa przyrody. Jak podkreśla J. Wójtowicz, ze względu na wieloznaczność pojęcia „natura” w języku polskim zwolennicy neotomizmu używają określenia „prawo naturalne” (łac. *ius naturalis*) dla odróżnienia go od praw przyrody (natury) w znaczeniu matematycznego przyrodoznawstwa (fizyczno-biologiczno-chemiczne prawa)⁵⁰.

W przypadku koncepcji, którym hołdowali starożytni Egipcjanie, to rozróżnienie nie było potrzebne albo nawet nie było możliwe⁵¹. Porządek naturalny w sensie praw

⁴⁴ Por. M. Barwik, *Księga wychodzenia za dnia...*, s. 66.

⁴⁵ Ok. 2675–2170 p.n.e., przy czym poprzedzony jest on jeszcze okresem wczesnodynastycznym i przeddynastycznym. Tak więc korzenie Egiptu mogą sięgać końca IV tysiąclecia p.n.e.

⁴⁶ A. Ćwiek, *Religia Egiptu...*, s. 81.

⁴⁷ Cyt. za: A. Ćwiek, *Religia Egiptu...*, s. 80.

⁴⁸ „Reprezentuje równowagę, jaką wszechświat osiągnął dzięki aktowi stworzenia, to znaczy zgodność ze swoją prawdziwą naturą. Jako taka jest miarą wszechrzeczy poczynając od sprawiedliwości, a kończąc na włączeniu duszy zmarłego w porządek kosmiczny podczas sądu ostatecznego”. Cyt. za: N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu...*, s. 56.

⁴⁹ Jak słusznie zauważył R. Sobański, w przypadku prawa ustanowionego na górze Synaj jest w nim zawarta gotowość jego przestrzegania. Jest to prawo uniwersalne, które powinno być przestrzegane z radosnym sercem (1 Sam. 16, 7). R. Sobański, *Prawo – nieodłączny towarzysz człowieka*, „Z Dziejów Prawa”, t. 4 (12), Katowice 2011, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 2868, s. 22, 17-25. Prawo towarzyszy człowiekowi i doskonale tę zależność odzwierciedla uniwersalna zasada maat. W przypadku epifanii na górze Synaj widzimy początek tego prawa, ale z perspektywy tysięcy lat możemy je już oceniać jako odziedziczone po ojcach.

⁵⁰ R. Wójtowicz, *Filozofia prawa – przedmiot, funkcje, znaczenie społeczno-kulturowe*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2015, t. XXXIX, s. 157.

⁵¹ Współczesna fizyka cząstek elementarnych (mechanika kwantowa) i kosmologia w ujęciu wielu (nie wszystkich!) jej wybitnych przedstawicieli ociera się często o coś, co w klasycznym rozumieniu tego słowa możemy odbierać jako koncepcje filozoficzne, a nawet metafizykę. Różne wersje tzw. zasad antropicznych, które przedstawiają niezwykle „zestrojone” zasad rządzących prawami natury w naszym wszechświecie z zasadami umożliwiającymi istnienie i co ważniejsze – zaistnienie życia, w tym

natury był spleciony z porządkiem moralnym. Naruszenie Porządku, Prawdy i Sprawiedliwości mogło odzwierciedlić się również w naszym świecie, a pomsta ze strony bogów może dotknąć wszystkich ludzi⁵².

Jak zaznaczają niektórzy badacze myśli greckiej, również grecki *logos* był pierwotnie identyfikowany z uniwersalnym porządkiem świata. Stanowił jego zasadę obejmującą nie tylko przyrodę, ale i życie społeczne. Zatem termin *kosmos* nie oznaczał jedynie porządku przyrody, ale wszelki ład, jak pisze B. Chmiel, również w rozumieniu społecznym i liturgicznym. *Logos* (a u Egipcjan Maat – uwaga DR) byłby więc zasadą *kosmosu*⁵³.

ŁYŻKA DZIEGCIU

Są badacze, którzy w zasadzie maat widzą nie tylko zasadę porządkowania uniwersum, ale też sposób legitymizacji władzy służący uzasadnieniu utrzymania dotychczasowego porządku społecznego i prawnego polegającego na kontroli niższych warstw przez warstwy uprzywilejowane⁵⁴. Zasady wynikające z maat przestrzegają przed buntem przeciwko warstwom uprzywilejowanym. Tym bardziej że, jak uczy historia, rzadko powstania chłopskie czy też zamieszki spowodowane przez biedotę (wydarzenia tego w realiach Egiptu były złamaniem zasady porządku maat) prowadziły do polepszenia bytu buntujących się⁵⁵. Jest w tym ziarno prawdy. Organiczna zasada maat ograniczała chęć współzawodnictwa, a może nawet buntu wobec zastanych porządków (np. w wersji bardzo łagodnej jedno z zaleceń mądrościowych brzmi: nie należy wdawać się z wyżej urodzonymi w polemikę)⁵⁶.

MAAT A PRAWO MATERIALNE

Jest jeszcze jedna istotna kwestia – bezpośredni związek pomiędzy kosmiczną zasadą maat a prawem materialnym. Słowem „maat” określano zasadę kardynalną, a prawo w naszym ujęciu prawo materialne określano słowem „hp” (hepu). Rozważając pojęcie „prawo” w odniesieniu do starożytnego Egiptu, należy koniecznie rozróżnić nasze nowoczesne koncepcje prawa i starożytne aspekty egipskiego

---

pojawienie się człowieka /obserwatora, który może właśnie istotę wszechświata poznawać. Jest na ten temat bogata literatura. Jeśli kosmologię rozumieć jako naukę o wszechświecie, to czym jest wszechświat – cyt. za: motto na okładce; M. Heller, *Filozofia kosmologii...*

⁵² To bardzo stara koncepcja istniejąca i w innych starożytnych kulturach, a przetrwała przynajmniej w pojęciu powszechnym do dzisiaj. Ściągnięcie swoim postępowaniem kary bożej nie tylko na siebie, ale i na innych nie jest bynajmniej zagrożeniem, w które nikt dzisiaj, w XXI w., nie wierzy.

⁵³ Por. B. Chmiel, *Tradycjonalistyczna inspiracja teologii religii*, „Człowiek w Kulturze” 2016, nr 26, s. 319.

⁵⁴ J. Castillos, *Some Thoughts on the Concept of Maat in Ancient Egypt*, „i-Medjat” 2017 No. 14, p. 1-8.

⁵⁵ “History teaches us that revolts and even revolutions, that happened in some cases very frequently, mostly failed to significantly improve the fate of the vast majority of the poorest members of a society” – cyt za: J.J. Castillos, *Some Thoughts...*, s. 6.

⁵⁶ S. Jedynak, *Z nauk moralnych Egiptu*, „Etyka” 1971, nr 8, s. 24.

prawa. Wspomniane powyżej słowo „hp” jest najczęściej tłumaczone jako „prawo” i było używane w egipskiej historii w znaczeniu „prawa pojedynczego”. Słownik języka staroegipskiego tłumaczy słowo „hp” jako prawo, przepis, obyczaj, reguła, również w złożeniach, np. „zgodnie z prawem Maat”⁵⁷. Zasadniczo słowo/termin „hp” (hepu) możemy odnosić do całości praw i dlatego zbliża się to określenie do naszego współczesnego zrozumienia „prawa”⁵⁸. Maat jest często tłumaczone jako „Sprawiedliwość”, a jak wszyscy wiemy, jest to pojęcie ogólniejsze w stosunku do pojęcia prawa.

Współczesne rozróżnienie pomiędzy prawem cywilnym i karnym jest trudne do przeniesienia w realia starożytnej egipskiej praktyki. Na przykład nie było obowiązku ścigania z urzędu takich przestępstw jak kradzież czy napad. Poszkodowany występował osobiście jako powód. Tylko zbrodnie przeciwko królowi i bogom, a także piractwo lub kradzieże z królewskich grobów lub świątyń były ścigane przez urzędników państwowych. Poszczególne przypadki znamy z rozproszonych świadectw. Jedno z takich świadectw procesowych pochodzi z okresu Nowego Państwa (od XVI w. do XI w. p.n.e.). Złodzieje próbowali obrabować groby królów. Wdarli się m.in. do grobu Sobekemsafa II (1576–1573 p.n.e.?). Powołano komisję śledczą. Rabusie wywodzili się z personelu świątynnego. Nastąpiły aresztowania. Ale... podczas wizji lokalnej podejrzany nie rozpoznał miejsc, które miał obrabować. Płatał się w zeznaniach. Śledztwo jednak zamknięto. Stało się to pomimo oburzenia ludzi z wioski (obecnie Deir el Medina) i oskarżeń o korupcję. Po procesie siedemnastu skazanych wbito na pal⁵⁹.

Brak wystarczającego materiału zabytkowego w postaci archiwaliów uniemożliwia stwierdzenie, czy istniały w starożytnym Egipcie zbiorcze korpusy kodeksów prawnych. Kodyfikacja perskiego króla Dariusza I (zresztą z punktu widzenia Egipcjan – okupanta, panował 521–485 p.n.e.) mogła być pierwszą próbą zebrania wszystkich wcześniejszych przepisów w jeden korpus. Ten zbiór praw stanowił podstawę jurysdykcji egipskiej nawet kilkaset lat później w okresie ptolemejskim (323 p.n.e. – 30 n.e.)⁶⁰.

PODSUMOWANIE

Zasada maat jest zbyt złożonym pojęciem aby rozpatrywać je w systemie trójpojęciowym, tak jak jest to w najogólniejszym pojmowaniu robione i przekazywane w literaturze.

⁵⁷ Słownik staroegipski tłumaczy słowo hp jako prawo, przepis, obyczaj reguła, również w złożeniach – zgodnie z prawem Maat. Por. R. Hannig, *Die Sprache der Pharaonen. Großes...*, 491-492.

⁵⁸ S. Lippert, *Law (Definition and Codification)*, [in:] *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, ed. W. Wendrich, J. Dieleman, E. Froot, J. Baines. 8019 Version 1, April 2012 <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz002bzzgj>, p. 1-12.

⁵⁹ Por. N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu...*, s. 304.

⁶⁰ S. Lippert, *Law (Definition and Codification)...*, p. 1, 3.

Tendencja do takiego opisu tego pojęcia wynika z przewijającej się przez wieki w myśli ludzkiej (a to zapewne oznacza naturalnej) tendencji do trójpodziałowej klasyfikacji różnych aspektów naszego życia w życiu społecznym⁶¹, religijnym⁶², a nawet w odniesieniu do pojęć prawnych. W tym ostatnim przypadku za przykład możemy podać podział na trzy pojęcia sprawiedliwości wypracowany przez św. Tomasza. Jest to podział na sprawiedliwość: zmienną (commutativa), rozdzielczą (distributiva), prawną (legalis)⁶³. Egipska Maat to dużo szersze zagadnienie filozoficzne niż tylko same pojęcia kardynalne, takie jak Prawda, Prawo, Sprawiedliwość i inne, którymi staramy się ją opisać⁶⁴.

Czy egipska przedwieczna zasada ładu kosmicznego i moralnego może mieć dla nas jakieś znaczenie? Na to pytanie można odpowiedzieć pozytywnie.

Fascynacja starożytnym Egipcem, która jeszcze wzrosła po odczytaniu w XIX w. przez Jean-François Champolliona pisma hieroglificznego, wciąż trwa i ma swoich

⁶¹ Istota trójpodziału w odniesieniu do istoty porządku społecznego ma bardzo długą tradycję. Opisał te zagadnienia Georg Dumézil. Por. https://pl.wikipedia.org/wiki/Georges_Dum%C3%A9zil. „Podstawowe myśli Dumézila należą do znanej w humanistyce kategorii zjawisk naukowych, które należy przyjmować nie dlatego, że przeprowadzono ich pozytywny dowód, ale na innej zasadzie: lepiej tłumaczyć rzeczywistość niż hipotezy poprzednie i dotąd będą lepiej ją tłumaczyć, póki same nie ulegną obaleniu na rzecz następnych, bardziej od nich od nich przekonujących – cyt. za: A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 1982, s. 24. Wedle koncepcji francuskiego uczonego Georges'a Dumézila koncepcja trójpodziału funkcji, a co za tym idzie – praw i powinności społecznych jest główną osnową, na której opierają się podstawowe struktury społeczeństw indoeuropejskich. Na przykład najpierwotniejszy podział społeczeństwa starożytnych Hindusów epoki wedyjskiej (druga połowa II tys. p.n.e.) to trzy klasy ludzi wolnych (arjów): braminów (kapłani), kszatrijów (wojownicy) i wajsjów (rolnicy – słowo to przypomina naszych wieśniaków). Przedstawiony podział jest powszechnie znany i sugeruje, że pierwsi są bramini, następnie wojownicy, potem cała reszta. Wedle Jana Kieniewicza wbrew sugestii świętego hymnu Rygwedy podział był nieco inny. Przedstawiał się on następująco: wojownicy i władcy (radźańja czyli kszatrijowie), kapłani (bramini), rolnicy, hodowcy (wajsjowie). Por. J. Kieniewicz, *Historia Indii*, Ossolineum 1985, s. 41-42. Wielu badaczy dawnych społeczeństw w swoich rozważaniach odwołuje się do tego trójdzielnego porządku społecznego składającego się z funkcjonowania w nim aspektu sakralnego (królewsko- kapłańskiego), militarnego, wytwórczego (produkcyjnego), odzwierciedlającego się też w społeczeństwach słowiańskich. J. Banaszkiewicz, *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad średniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, Warszawa 1986, s. 21.

⁶² W religiach pogańskich pojawia się motyw trójki. Są to m.in. trójce kapitolinckie: Jowisz, Junona, Minerva (starsza trójca to: Jowisz, Mars, Kwiryn). W spekulacjach na temat liczby bóstw hinduistycznych też pojawia się motyw liczby trzy. „Mówi się bowiem, że bóg jest jeden; to brahman. Jest ich też dwu – jądło i oddech życia; trzech, którymi są trzy światy; sześciu: ogień, ziemia, wiatr, powietrze, słońce i niebo. Powtarzają się kombinacje prastarej trójki – 303, 3000, 3003, zwykle jest jednak trzydziestu trzech bogów...” – cyt. za: M. Jakimowicz-Shah, A. Jakimowicz, *Mitologia indyjska*, Warszawa 1982, s. 58. Często bogowie przedstawiani są jako postacie trójgłowe, np. Siwa z Elefanty – por. A. Jakimowicz, *Sztuka Indii*, Warszawa 1967, ilust. 10. Spekuluje się o wielogłowych posągach bóstw słowiańskich, np. Trzygław. Są nawet miasta (święte miejsca, gdzie znajdowały się posągi bóstw), w których odzwierciedlono uniwersalną, mistyczną trójkę. „Jest w kraju Redarów (na Połabiu) pewien gród o trójkątnym kształcie i trzech bramach doń wiodących, zwany Radogoszczem...” – cyt. za: *Kronika Thietmara*, tłumaczenie (z tekstu łacińskiego) wstęp i przypisy A.Z. Jedlicki, Kraków 2002, s. 130.

⁶³ A. Sylwestrzak, *Historia doktryn...*, s. 121. Dla starszego kilkanaście wieków Epikura potrzeby ludzkie można było podzielić na trzy kategorie: 1. Potrzeby naturalne i konieczne; 2. Potrzeby naturalne i niekonieczne; 3. Potrzeby nienaturalne i niekonieczne. Por. A. Sylwestrzak, *Historia doktryn...*, s. 67.

⁶⁴ A. Gardiner, *Egyptian Grammar...*, p. 542.

wielkich zwolenników. Jest on niekończącą się inspiracją dla pisarzy (por. niedościgniony B. Prus – „Faraon” – powieść i film), a także kina (np. „Gwiezdne wrota” czy inne superprodukcje, w których nawet próbuje się wskrzesić martwy przecież język staroegipski)⁶⁵. Jeśli spojrzelibyśmy na wpływ cywilizacji starożytnego Egiptu przez pryzmat literatury, kina i pewnych gałęzi sztuki, moglibyśmy odnieść wrażenie, że ona wciąż żyje, a nawet się rozwija⁶⁶.

Wątki egipskie bada się w literaturze⁶⁷, sztuce, architekturze (w tym architekturze i sztuce sepulkralnej)⁶⁸ i innych aspektach obecnej cywilizacji. Znany jest nawet przypadek wzniesienia piramidy jako znaku zniesienia pańszczyzny. Uczyniono to w obecnej Ukrainie w Pawłowie, wsi położonej ok. 120 km od Lwowa, a bezpośrednio zaangażował się w to przedsięwzięcie poeta Kornel Ujejski⁶⁹.

Niestety, w sferze myśli (poza nurtami New Age)⁷⁰ rzadko sięga się do koncepcyjnego dorobku starożytnego Egiptu, a stwierdzenie, że „pierwsze znane nam teksty odnoszące się do zagadnienia sprawiedliwości przekazane nam zostały przez starożytnych filozofów greckich” jest nieściśle⁷¹.

⁶⁵ Wydano nawet w serii rozmówek (Tak! Zwykłych rozmówek z tekstem niemieckim i hieroglificznym) rozmówki egipsko-niemieckie opracowane w odniesieniu do fazy języka staroegipskiego z okresu Nowego Państwa (1539/1530 – 1070). Por. C. Peust, *Hieroglyphisch. Wort für Wort*, Kauderwelch Band 115, Reise Know – How Verlag Peter Rump GmbH 1997. Kupiłem tę książkę jako przykład żartu wydawniczego. Nic bardziej mylnego, to bardzo wiele wnosząca do naszej wiedzy o Egipcie książeczka.

⁶⁶ Również odzwierciedlony w myśli średniowiecza i czasów nowożytnych gnostyczny trójpodział naszego ludzkiego bytu/istoty na uniwersalnego ducha, spersonifikowaną duszę i fizyczne ciało zapewne wywodzi się ze starożytnego Egiptu. Zauważa się też wpływ religii egipskiej na religijne nurty neopogańskie odwołujące się wprost do kultów Ozyrysa czy też Izdyd. Ma ona swoje miejsce w nowoczesnym okultyzmie, w którym nawet miesza się żydowską kabałę z rozmyślaniami dwudziestowiecznych neopogan i okultystów (A. Crowley), choć takie próby są właściwie niedopuszczalne z punktu widzenia ezoteryki żydowskiej. Por. D. Karr, *Approaching the Kabbalah of Maat*, Foreword by Colin Low. Published by Black Jackal Press, 2013. Budzi to zrozumiałe sprzeciw i często jest rozumiane jako nadużycie w stosunku do systemów starożytnych wierzeń egipskich. Zauważono to w odniesieniu do nadużywania w okultyzmie Egipskiej Księgi Zmarłych. Por. S. Vinson, *Necrobibliomania: (Mis)appropriations of Book of Dead*, [in:] *Book of Dead. Becoming Good in Ancient Egypt*, ed. by E. Scaif Oriental Institute Museum Publications 39. The Oriental Institute of Chicago 2017, p. 161-172. Symbolika egipska przeniknęła też do motywów wolnomularskich. Por. A. Zwoliński, *Religia masońska*, Kraków 2014.

⁶⁷ I. Ziemiński, *Problem śmierci i nieśmiertelności w tetralogii Józef jego bracia Tomasza Manna*, „Filo-Sofija” 2016, nr 34, s. 164. Przywołałem ten artykuł ze względu na szeroko przytoczony fragment sądu nad zmarłym, gdzie swoją ważną rolę odgrywa bogini Maat.

⁶⁸ Tutaj niestrudzone tropicielem motywów egipskich w polskiej i ogólnie europejskiej sztuce, przede wszystkim sepulkralnej, jest krakowski egiptolog Joachim Śliwa. Por. m.in. J. Śliwa, *Egyptian Pyramids in an East European Landscape*, [in:] *Art and Society Ancient and Modern Contexts of Egyptian Art*, ed. K.A. Kothay, Museum of Fine Arts, Budapest 2012, p. 35-43, plate 4-8. Tenże, Cesarzowa Maria Teresa i „egipski obelisk” oraz „rzymska ruina” w parku pałacowym Schönbrunn, „Nowy Filomat” XX 2016 (2), s. 251-265, ilustr. 4, 5ab. Tenże, Zapomniana piramida w Piotrowicach koło Kątów Wrocławskich, Modus. Prace z historii sztuki X–XI (2011), s. 145-149, ilustr. 2ab. A także motywy z grobowca Ramzesa III przeniesione na meble, kwietniki. J. Śliwa, *Ramzes III w Nawojowej Górze. Motyw z egipskiego grobowca w podkrakowskiej rezydencji*, [w:] *Florilegium. Studia ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, red. E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegoń, Kraków 2017, s. 565-576, ilustr. 2ab, 5.

⁶⁹ J. Śliwa, Kornel Ujejski, „Pogrzeb pańszczyzny i egipska piramida w Pawłowie”, „Nowy Filomat” XVI 2012 (2), s. 293-302, ilustr. 2.

⁷⁰ New Age to bardzo duża rzeka. W jej nurtach płynie niestety wiele zebranych po drodze ścieków.

⁷¹ H. Brihouse, *Sprawiedliwość*, Warszawa 2007, s. 11. Również taki badacz prawa naturalnego jak J. Herva-

Bartosz Brożek uważa, że rozumienie struktury świata, z którego wnioskujemy o istnieniu jednocześnie praw natury (fizyka), ale i norm etycznych, można znaleźć w pismach wszystkich niemalże filozofów starożytności i średniowiecza. Ma on jednak na myśli filozofów greckich. Myśl egipska nie jest po prostu znana⁷². Zdaniem piszącego te słowa to wielka szkoda. Oczywiście zdajemy sobie sprawę z obiektywnych trudności, jeśli chodzi o tę dziedzinę, ale nie brakuje już w obecnych czasach dużej ilości przekładów starożytnych tekstów egipskich. Myśl egipska powinna być studiowana, bo sami antyczni herosi filozofii (Platon i inni) uważali przecież Egipt za źródło swojej mądrości. Zapatrzenie w starożytną Grecję jest wszechmocne, a stwierdzenia, że w starożytnym Egipcie i Babilonii kasta kapłanów nie sprzyjała dociekaniom filozoficzno-prawnym⁷³ opiera się naszym zdaniem na niedostatecznym rozpoznaniu tych przecież dużo starszych kultur. Opracowania podkreślające bliskowschodnie korzenie cywilizacji stworzonej przez Hellenów nie przebijają się najczęściej do szerokiego grona odbiorców⁷⁴.

Maat (w najogólniejszym pojęciu Sprawiedliwość) może być zatem przedmiotem rozważań z zakresu filozofii prawa. Wypracowane na przestrzeni wieków w filozofii prawa i w ogóle w filozofii koncepcje sprawiedliwości w sposób oczywisty wpływają na konkretne ujęcia sprawiedliwości. Ma to miejsce zarówno w poszczególnych gałęziach prawa, jak i w odniesieniu do istniejących obecnie (i w przeszłości) ustrojów państw.

Koncepcje sprawiedliwości mają bezpośredni związek z formami porządków społecznych⁷⁵. Jak słusznie zauważa A. Dyrda, sprawiedliwość (jeden z najistotniejszych składników maat – uwaga DR) jest rdzeniem etyki. Sprawiedliwość posiada istotną wartość, choćby krytyczną, w każdym poszczególnym stanowisku filozoficzno-prawnym.

Pochodzenie prawa naturalnego i prawa pozytywnego upatruje się często w dwóch różnych źródłach. Koncepcje odnoszące się do prawa naturalnego będą upatrywać źródła sprawiedliwości w ponadludzkiem porządku lub ograniczać się do dedukcji pojęcia sprawiedliwości z takiego, a nie innego urządzenia świata⁷⁶. Z kolei teorie pozytywistyczne zawsze będą traktować sprawiedliwość jako wynalazek czysto ludzki⁷⁷.

---

da swoje rozważania rozpoczyna od myśli greckiej – por. J. Hervada, *Historia prawa naturalnego*, Kraków 2013. Podobnie i inni autorzy opracowań i podręczników zazwyczaj rozpoczynają rozważania od Greków. Por. J. Oniszczuk, *Filozofia teorii prawa*, Warszawa 2008, por. też: S. Filipowicz, *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2003. Dużą pracę odnoszącą się do koncepcji maat jako koncepcji prawa naturalnego napisał R. James Ferguson, *The Ancient Egyptian Concept of Maat...*

⁷² B. Brożek, *Normatywność prawa*, Warszawa 2012, s. 26.

⁷³ M. Szyszkowska, *Zarys dziejów filozofii prawa*, Białystok 1994, s. 31.

⁷⁴ Por. chociażby M.L. West, *Wschodnie oblicze Helikonu. Pierwiastki zachodnioazjatyckie w greckiej poezji i micie*, Kraków 2008. Por. też artykuł podkreślający to zagadnienie w odniesieniu do kwestii-prawnych: J.G. Mannig, *The Representation of Justice in Ancient Egypt*, "Yale Journal of Law & the Humanities" 2003, vol. 24, Issue 1, article 4. 5- 8-2003, p. 111-118.

⁷⁵ A. Dyrda, *Ogólny zarys problematyki sprawiedliwości*, [w:] A. Dyrda, N. Ghazal, R. Nowak, O. Pogorzelski, A. Samonek, *Teoria i filozofia prawa*, Warszawa 2017, s. 17.

⁷⁶ A. Dyrda, *Ogólny zarys problematyki sprawiedliwości...*, s. 17.

⁷⁷ Gdybyśmy próbowali przenieść zasadę maat do współczesności, moglibyśmy oczekiwać ciekawych rozwiązań. W iście wyidealizowanym pojmowaniu oddziaływania zasady maat prawo (prawo pozytywne), sprzeczne ze sprawiedliwością, nie powinno nigdy powstawać. W takim kontekście ni-

Jedno z najstarszych starć (w sensie intelektualnym i być może dosłownym) pomiędzy zasadą prawa naturalnego a prawem pozytywnym stanowionym, w tym przypadku przez króla Teb, Kreona, opisano w starogreckim dramacie. W tym przypadku chodzi o *Antygonę* Sofoklesa. Kreon, stanowiąc prawo (choćby tylko dla tego jednostkowego przypadku) zakazujące pochowku Polinejesa, wyraża swoją wolę, do której jako władca ma prawo. Łamie on jednocześnie odwieczną zasadę (maat oczywiście w jej odniesieniu do tradycji greckiej) wynikającą z prawa naturalnego, która nakazuje bezwarunkowo pochować zmarłego. Giną ci, którzy sprzeciwili się woli króla, tytułowa Antyгона i inni. Sam Kreon traci swoich bliskich i kończy jako złamany przez los wrak człowieka⁷⁸.

Zdaniem wielu filozofów (J. Finnis i inni, zwłaszcza neotomiści⁷⁹) św. Tomasz najdobitniej zrozumiał regułę mówiącą, że pierwsze zasady prawa naturalnego, które określają podstawowe rodzaje dobra i zła i które mogą zostać właściwie uchwycone przez każdego, kto osiągnął wiek rozumu (a nie tylko przez metafizyków – dodaje J. Finnis), są oczywiste i... niedowodliwe⁸⁰. Ich łamanie kończy się wcześniej czy później tragicznie. Maat jest taką właśnie ponadludzką mocą i źródłem (może najstarszym) oczywistych i niedowodliwych koncepcji prawa naturalnego.

Maat zaś obejmuje cię dniem i nocą. Śpimy dzięki temu spokojnie, ale... czy wszyscy?

Bibliografia

- A History of Ancient Near Eastern Law*, ed. R. Westbrook editorial board: Gary Beckman, Richard Jasnow, Baruch Levine, Martha Roth vol. one BRILL LEIDEN, Boston 2003.
- Banaszkiewicz J., *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad średniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, Warszawa 1986.
- Barwik M., *Księga wychodzenia za dnia. Tajemnice egipskiej księgi zmarłych*, Warszawa 2009.
- Bator W., *Mysł starożytnego Egiptu*, Kraków 1993.
- Betru M.C., *Heilige Zeichen. 580 Ägyptische Hieroglyphen. Das Land der Pharaonen im Spiegel seiner Schrift*, Gustav Lübbe Verlag GmbH, Bergish Gladbach 1996.
- Brihouse M., *Sprawiedliwość*, Warszawa 2007.
- Brożek B., *Normatywność prawa*, Warszawa 2012.

---

gdy nie mogłoby dojść do obezwładnienia hołdującym pozytywistycznemu nastawieniu w rozumieniu prawa „niemieckich prawników i uczynienie ich bezbronnych wobec ustaw o treści samowolnej i zbrodniczej (np. ustawy norymberskie)”. Cyt. za: W. Zalewski, *Prawo kontra prawo*, [w:] *Fascynująca ścieżka filozofii prawa*, red. J. Zajadło, Warszawa 2008, s. 24, 26-27. Tym bardziej że gdy spojrzymy na zasady moralne, którym hołdowali starożytni Egipcjanie, a znamy je chociażby z przytoczonej w tekście artykułu spowiedzi negatywnej, zauważamy, że nie różnią się one znacznie od naszego współczesnego pojmowania dobra i zła.

⁷⁸ Utwór Sofoklesa jest, jak słusznie zauważa M. Szyszkowska, przykładem na to, że od wieków ludzkość domaga się prawa słusznego i jednocześnie sprawiedliwego. M. Szyszkowska, *Zarys dziejów...*, s. 21.

⁷⁹ J. Oniszczyk, *Filozofia teorii prawa...*, s. 56.

⁸⁰ J. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, Warszawa 2001, s. 42. W przypisie stosowne odniesienia do św. Tomasza. In Eth., V, 1.12, § 1018; S. T. I – II, q. 94, a. 2; q. 91, a. 3c; q. 58, 4c, 5c.

- Budzyński P., *Hetycko-egipski traktat pokojowy – tło historyczne i analiza*, „Vade Nobiscum” 2015, vol. XV.
- Wallis Budge E.A., *Ozryrys, symbolika przejścia na drugą stronę*, Poznań 1994.
- Butrymowicz M., Śmierć według prawa w starożytnym Egipcie i w prawie żydowskim, https://www.academia.edu/22617100/%C5%9Amier%C4%87_wed%C5%82ug_prawa_staro%C5%BCytnych_Egipcie_I_w_prawie_%C5%BBydowskim_1 [dostęp: 25.03.2018].
- Castillos J., *Some Thoughts on the Concept of Maat in Ancient Egypt*, “i-Medjat” 2017, 14.
- Chmiel B., *Tradycjonalistyczna inspiracja teologii religii*, „Człowiek w Kulturze” 2016, nr 26.
- Ćwiek A., *Religia Egiptu*, [w:] *Religie starożytnego Bliskiego Wschodu*, red. K. Pilarczyk i J. Drabina, Kraków 2008.
- Dyrda A., *Ogólny zarys problematyki sprawiedliwości*, [w:] A. Dyrda, N. Ghazal, R. Nowak, O. Pogorzelski, A. Samonek, *Teoria i filozofia prawa*, Warszawa 2017.
- Faraone Ch.A., Teeter E., *Egyptian Maat and Hesiodic Metis*, “Mnemosyne”, Fourth Series, Vol. 57, Fasc. 2 (2004) Brill NV Leiden.
- Ferguson R.J., *The Ancient Egyptian Concept of Maat: Reflections on Social Justice and Natural Order*, “Research Paper” No. 15. Faculty of Society and Design, Bond University, QLD, Australia, 4229, February 2016
- Filipowicz S., *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2003.
- Finnis J., *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, Warszawa 2001.
- Gardiner A., *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the study of Hieroglyphs*, Oxford at the Clarendon Press 1927.
- Graves R., *Mity greckie*, Kraków 2009.
- Grimal P., *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław 1997.
- Grimal N., *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2006.
- Hamilton C.R., *Aspects of the Judiciary in the Egyptian Old Kingdom*, [in:] *Ancient Cultures at Monash University. Proceedings of a Conference held between 18–20 October 2013 on Approaches to Studying the Ancient Past*, ed. J. Cox, C R. Hamilton, K.R.L. McLardy, A.J. Pettmanp, D. Stewart, BAR International Series 2764, 2015.
- Hannig R., *Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptisch – Deutsch (2800 – 950 v. Chr.)*, Philipp von Zabern. Mainz, von Zabern 1995.
- Heller M., *Filozofia kosmologii*, Kraków 2016.
- Hervada J., *Historia prawa naturalnego*, Kraków 2013.
- Hezjod, Edycja komputerowa :www.zrodla.historyczne.prv.pl.
- Ikram S., Śmierć i pogrzeb w starożytnym Egipcie, Warszawa 2004.
- Jakimowicz A., *Sztuka Indii*, Warszawa 1967.
- Jakimowicz-Shah M., Jakimowicz A., *Mitologia indyjska*, Warszawa 1982.
- Jedynak S., *Z nauk społecznych starożytnego Egiptu*, „Etyka” 1971, nr 8.
- Karr D., *Approaching the Kabbalah of Maat*. Foreword by Colin Low. Published by Black Jackal Press, 2013.
- Kieniewicz J., *Historia Indii*, Ossolineum 1985.
- Kronika Thietmara*, tłumaczenie (z tekstu łacińskiego) wstęp i przypisy A.Z. Jedlicki, Kraków 2002.
- Lipińska J., Marciniak M., *Mitologia starożytnego Egiptu*, Warszawa 1986.
- Lippert S., *Law (Definition and Codification)*, [in:] *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, ed. W. Wendrich, J. Dieleman, E. Froom, J. Baines. 8019 Version 1, April 2012 <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz002bzzgj> [dostęp: 19.12. 2017].
- Loon van A.J., *Law and Order in Ancient Egypt. The Development of Criminal Justice from Pharaonic New Kingdom until Roman Dominate*, Leiden University 2014.

- Ławniczak A., *Geneza konstytucji*, Wrocław 2015.
- Mancini A., *Ma'at revealed: Philosophy of justice in ancient Egypt*. [America], Buenos Books 2004.
- Mannig J.G., *The Representation of Justice in Ancient Egypt*, "Yale Journal of Law & the Humanities" vol. 24, Issue 1 article 4. 5- 8-2003.
- Niwiński A., *Bóstwa, kultury i rytuały starożytnego Egiptu*, Warszawa 1993.
- Niwiński A., *Mity i symbole starożytnego Egiptu*, Warszawa 2001.
- Oniszczuk J., *Filozofia teorii prawa*, Warszawa 2008.
- Patterson R.D., *The Widow, Orphan, and the Poor in the Old Testament and Extra – Biblical Literature*, Bibliotheca Sacra (July 1973).
- Peust C., *Hieroglyphisch. Wort für Wort*, Kauderwelch Band 115, Reise Know – How Verlag Peter Rump GmbH 1997.
- Rachet G., *Słownik cywilizacji egipskiej*, Wydawnictwo „Książnica” 1994.
- Shupak N., *A New Source for the Study of the Judiciary and Law of Ancient Egypt: "The Tale of the Eloquent Peasant"*, "Journal of Near Eastern Studies" 1992, Vol. 51, No. 1.
- Sobański R., *Prawo – nieodłączny towarzysz człowieka*, „Z Dziejów Prawa”, t. 4 (12), Katowice 2011, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 2868.
- Sylwestrzak A., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 2013.
- Śliwa J., *Zapomniana piramida w Piotrowicach koło Kątów Wrocławskich*, „Modus. Prace z historii sztuki X – XI” 2011.
- Śliwa J., *Egyptian Pyramids in an East European Landscape*, [in:] *Art and Society Ancient and Modern Contexts of Egyptian Art*, ed. K.A. Kothay, Budapest 2012.
- Śliwa J., Kornel Ujejski, „Pogrzeb pańszczyzny i egipska piramida w Pawłowie”, „Nowy Filomata” 2012, XVI.
- Śliwa J., *Faraon tryumfujący nad pokonanymi wrogami. Emblemata zwycięstwa nad siłami chaosu*, [w:] W. Kaczanowicz, A. Kluczek, N. Rogosz, A. Bartnik (red.), *W kręgu ikon władzy, ludzi oraz idei świata starożytnego*, Katowice 2014.
- Śliwa J., *Cesarzowa Maria Teresa i „egipski obelisk” oraz „rzymska ruina” w parku pałacowym Schönbrunn*, „Nowy Filomata” 2016, XX.
- Śliwa J., *Ramzes III w Nawojowej Górze. Motyw z egipskiego grobowca w podkrakowskiej rezydencji*, [w:] *Florilegium*. Studia ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin, red. E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegdoń Kraków 2017.
- Szyszkowska M., *U źródeł współczesnej filozofii prawa i filozofii człowieka*, PAX 1972.
- Szyszkowska M., *Zarys dziejów filozofii prawa*, Białystok 1994.
- Traunecker C., *Bogowie Egiptu*, Warszawa 2007.
- West M.L., *Wschodnie oblicze Helikonu. Pierwiastki zachodnioazjatyckie w greckiej poezji i micie*, Kraków 2008.
- Wójtowicz R., *Filozofia prawa – przedmiot, funkcje znaczenie społeczno-kulturowe*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2015, t. XXXIX.
- Vinson S., *Necrobibliomania: (Mis)appropriations of Book of Dead*, [in:] *Book of Dead. Becoming Good in Ancient Egypt*, ed. E. Scaf Oriental Institute Museum Publications 39. The Oriental Institute of Chicago 2017.
- Ziemiński I., *Problem śmierci i nieśmiertelności w tetralogii Józef jego bracia Tomasz Manna*. „Filo-Sofija” 2016, nr 34.
- Zalewski W., *Prawo kontra prawo*, [w:] *Fascynujące ścieżki filozofii prawa*, red. J. Zajadło, Warszawa 2008.
- Zwoliński A., *Religia masonska*, Kraków 2014.

Źródła internetowe:

https://pl.wikipedia.org/wiki/Georges_Dumezil [dostęp: 25.03.2018].

<http://www.gettyimages.com/detail/news-photo/papyrus-image-of-the-egyptian-goddess-maat-wearing-the-news-photo/501582349#papyrus-image-of-the-egyptian-goddess-maat-wearing-the-feather-of-picture-id501582349> [dostęp: 25.03.2018].

<https://pl.wikipedia.org/wiki/Metyda> [dostęp: 25.03.2018].

https://pl.wikipedia.org/wiki/Edykt_Horemheba [dostęp: 25.03.2018].

Streszczenie: W ciągu swojej wielotysięcznej historii starożytni Egipcjanie dopracowali się bardzo złożonej koncepcji kosmicznego porządku reprezentowanego przez pojęcie maat i personifikowane przez boginię Maat. Obejmowało ono wiele opisanych przez późniejszych filozofów praw kardynalnych, takich jak m.in. Prawda, Prawo, Sprawiedliwość. Można uznać, że zasada kosmicznej równowagi obejmująca zarówno siły natury (fizykę), jak i porządek moralny jest najstarszym przykładem działania wszechogarniającej zasady prawa naturalnego (Ty istniejesz, ponieważ Maat istnieje; Maat istnieje, ponieważ ty istniejesz). Zasada maat, której gwarantem jest król, działa nieustannie (Maat zaś obejmuje cię dniem i nocą). Sprawiedliwy człowiek może liczyć na jej ochronę zarówno za życia, jak i podczas sądu zmarłych. Reguły formułującego się dopiero w Egipcie prawa materialnego (określonego słowem hp, hepu) działają zgodnie z prawem Maat. Niestety, ta wyszukana holistyczna koncepcja prawa naturalnego jest bardzo słabo znana i mało wykorzystywana w rozważaniach nad początkami myśli ludzkiej.

Słowa kluczowe: Starożytny Egipt, zasada maat/Maat, prawo naturalne

YOU EXIST BECAUSE MAAT EXISTS; MAAT EXISTS BECAUSE YOU EXIST

Summary: In the course of a few thousands of years of their history, the ancient Egyptians developed a very complex concept of cosmic order represented by the notion of maat and personified by the goddess Maat. It involved many of the cardinal laws described by subsequent philosophers, such as the Truth, the Law and Justice. One may claim that the principle of cosmic balance which involved both the forces of nature (physics) and the moral order is the earliest example of the activity of an all-embracing principle of natural law (You exist because Maat exists. Maat exists because you exist). The principle of maat which is ensured by the king operates permanently (for Maat embraces you day and night). A righteous man may rely on its protection both during his lifetime as well as during the judgment of the dead. The rules of the material law (referred to with the word hp, hepu), which were merely at the stage of development in Egypt, operate according to the law of Maat. Unfortunately, this refined holistic concept of natural law is underexplored and it was rarely referred to in the considerations about the beginnings of human thinking.

Keywords: Ancient Egypt, the principle of maat/Maat, natural law